

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії, практики
та перекладу
німецької мови
Національного технічного
університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

старший викладач кафедри теорії,
практики та перекладу
німецької мови
Національного технічного
університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

ВЗАЄМОДІЯ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ З ОНОМАСТИКОНОМ

Фразеологічна семантика зумовлюється характером участі та взаємодії компонентів у створенні цілісного узагальнено-образного фразеологічного значення. Загальновизнаною є думка, що при переосмисленні вільного словосполучення слова, які до нього входять, деактуалізуються у семантичному відношенні, втрачаючи при цьому предметну направленість та здатність розбиватися на диференційно семантичні ознаки (В.П. Жуков, М.А. Леонідова, Л.М. Пінковська, М.Ф. Аліференко).

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю подальшого вивчення лексико-фразеологічного складу порівнюваних мов та розглянути його взаємодію з ономастикомом. Предметом дослідження ми обрали німецькі та українські фразеологізми, які містять ономастичний компонент. Отже, мета статті полягає у тому, щоб вивчити і пояснити численні проблеми, що виникають при перекладі фразеологізмів з ономастичним компонентом сучасної німецької мови. Помилки, які трапляються у текстах перекладів, свідчать про те, що проблема досліджена недостатньо.

«Процес становлення фразеологічної одиниці характеризується не лише перенесенням найменування, а й глобальними зрушеннями у семантичній структурі, лексичному значенні компонентів, внаслідок чого відбувається докорінна перебудова відповідних сем, <...> виникає фразеологічне значення, в основі якого лежить <...> поняття» [1, с. 94-95].

Своєрідність досліджуваних у запропонованій статті фразеологічних одиниць (далі – ФО) полягає насамперед у дещо іншому механізмі фразеологізації у порівнянні з фразеологічними одиницями, які не містять ономастичного компонента, оскільки головна роль тут, безсумнівно, відведена онімам, які беруть участь у формуванні експресивно-емоційного забарвлення зворотів.

Механізм перетворення власної назви у складі фразеологічної одиниці досліджували Г.П. Манушкіна, Т.Н. Кондратьєва, Р.І. Охштат, А.В. Парій, М.А. Леонідова, М.П. Пасік, Cs. Földes та інші. Р.І. Охштат зробив висновок, що «будучи іменем-символом, власна назва зберігає конкретні ознаки власноіменності, <...>, оскільки у пам'яті кожного носія мови заковдані структурні ознаки ономастикона цієї мови, що дає можливість сегментувати та впізнавати оніми у мовленнєвому потоці» [2, с. 174].

Виходячи з постулатів А.М. Кравчука [3, с. 150-155], можна стверджувати, що потрапляючи до складу фразеологічної одиниці власна назва не може у семантичному плані повністю розірвати усі свої зв'язки з інтенціональними (значення слова як одиниці мови, парадигматики) та екстенціональними (значення слова як одиниці мовленнєвого вжитку) семами. Як з мови, так і з конкретного тексту власна назва може переносити ознаки у фразеологічну одиницю. Ці ознаки є визначальними у формуванні семантики фразеологічної одиниці, компонентом якої є власна назва, вони стають представником об'єкта та передають закладену у ньому інформацію за допомогою його фонетичного оформлення. При входженні до складу фразеологічної одиниці онім активізує здебільшого одну з інтенціональних або екстенціональних сем, яка стає мотивуючою ланкою семантики фразеологізму. Ойконім «Rom», наприклад, у системі мови має значення «назви міста», у мовленні він може реалізуватися в одному з екстенціональних значень «місто, яке є релігійним центром», «місто, в якому знаходиться резиденція папи», «місто, яке є центром християнського і античного світу», «місто, побувати в якому, є святой обов'язок кожного католика». Виходячи з таких конкретних характеристик ойконіма відбувається перехід власної назви у символічну і фразеологізація наступних виразів: *Es führen viele Wege nach Rom* [4, с. 211] – усі дороги ведуть до Риму; є багато можливостей досягти мети; *Rom hat gesprochen, die Sache ist erledigt* [5, с. 170] – ірон. Рим сказав своє слово, усе вирішено остаточною; *Zustände wie im alten Rom* [11, с. 843] – розм. ірон. «ну і порядку!»; *Wo der Papst ist, da ist Rom* [5, с. 211] – де Папа римський, там і Рим; *Er war in Rom und hat den Papst nicht gesehen* [5 с. 96] – був у Римі, а Папу не бачив, (головного не побачив); *den Papst nach Rom führen* [6, с. 1141] – робити марну справу; *auf*

dem Messer kann man nach Rom reiten [5, с. 20] – цим ножем не різати, а цвяхи забивати; *In Rom tu, wie Rom tut* [5, с. 129] – між вовками по вовчому і виї. *Man könnte nach Rom gehen und wiederkommen* [6, с. 1252] – можна було б ніти в Рим та повернутися назад (занадто довго); *Schritt nach Schritt kommt man nach Rom* [6, с. 211] – крок за кроком прийдеш у Рим (поступово досягнеш мету); *Ablas nach Rom tragen* [6, с. 404] – (везти у Рим відпущення гріхів) – робити непотрібну справу. *Rom ist nicht an einem Tag erbaut* [4, с. 211] – Київ не відразу збудований, враз нічого не робиться.

Власна назва є найбільш конкретною і найбільш абстрактною мовною категорією. Ознака конкретності очевидна у випадку, коли домінує називна функція, тобто, якщо власна назва кого-небудь або що-небудь ідентифікує. Ознака абстрактності стає очевидною у випадку, коли власна назва не позначає певний конкретний денотат, а може належати до будь-яких членів певної категорії, групи істот. Саме цей дуалізм і є типовою характеристикою власної назви. Яка ознака власне буде реалізована, залежить від ситуації, мовного контексту, намірів мовця [7, с. 14].

Дуалістичність природи власної назви визначає два основних шляхи у процесі становлення власної назви, тобто у процесі переходу власної назви у «вторинний стан». Перший напрямок пов'язаний з функцією позначення конкретного індивіда, у цьому випадку конкретні засади домінують над абстрактними, власна назва співвідноситься з конкретним суб'єктом чи об'єктом, адже конкретність ґрунтується на безпосередньому зв'язку у свідомості певної назви з враженням про історичну особу чи літературного героя, уявленням, запозиченням з книг, розповідей очевидців та інших джерел. Ця конкретність і міцність зв'язку між іменем і відомою особою чи географічним об'єктом призводить до узагальнення імені та його вживання у переносному значенні. Розглядаючи антропоніми у складі німецьких ФО, Н.П. Щербань підкреслює, що «узагальнення конкретного власного імені перетворює його у своєрідний символ, змістом якого може бути все життя названої особи, риси характеру і зовнішності, її вчинки, погляди, становище у суспільстві» [8, с. 74]. При конкретному вживанні «у нас виникає не просто уявлення про окрему людину, а ще й уявлення про ознаки певної людини» [9, с. 83]. Порівняймо: *ein Solomonisches Urteil* [9, с. 19] – Соломонове рішення, (справедливе, мудре рішення); *Herkulische Kräfte* [9, с. 296] – Геркулесова сила, тощо.

Зауважимо, що власна назва, яка належить одному і тому ж індивіду чи об'єкту, іноді набуває різного символічного змісту. Як приклад розглянемо ФО з компонентом «Berliner». На основі конкретних характеристик цього топоніма (найбільше місто Німеччини, столиця Німеччини, місто де полюбляють пити пиво) відбувається перехід власної назви у символічну, а, отже, і фразеологізація таких виразів: *ein Berliner Kind* [10, 133] – *уродженець Берліна*; *Berliner Zimmer* [10, 133] – *велика прохідна кімната з одним вікном*; *Berliner Weiße* [10, 72] – *світле берлінське пиво (улюблений напій берлінців)*; *eine (echte) Berliner Pflanze* [10, 133] – *розм. вона берлінської закуски!* (про енергійну дівчину); *Berliner Blau* [10, 133] – *берлінська лазур (фарба), перен. синці, побої*; *die Berliner Ecke* [10, 133] – *берлінський виступ, піз*; *Berliner Schnauze* [10, 133] – *берлінський діалект*; *jemand hat eine Berliner Schnauze* [10, 133] – *хтось типовий берлінець, за словом у кишеню не полізе*; *die deftige Berliner Lippe* [10, 133] – *грубе, повне гумору берлінське просторіччя*; *Berliner Ofen* [10, 133] – *велика кахельна піч, яка зберігає тепло*.

В основі другого шляху переходу онімів у символічні апелюючи лежить абстрактна природа власної назви, яка домінує над конкретною. Власна назва не має конкретного прототипу і виступає у своєму загально-категоріальному значенні як «ім'я загалом», яке може бути співвіднесеним з будь-якою особою і використовуватися у ролі експресивного субститута, контекстуального синоніма до слів «чоловік», «жінка», «дитина», «річка», «місто», «предмет», «цей», «той», «інший» і т. д. Наприклад: *dummer Hans* [7, с. 14] – *дурний чоловік*; *faule Grete* [7, с. 9] – *лінива дівчина*; *ein langweiliger Peter* [7, с. 17] – *нудна людина*; (*Nachbarin*) *Grete und Bete* [5, с. 280] – *зневажл. якісь там сусідки*; *Begrüßgustav* – *швейцар*; *Tiefheini* – *психолог*; *getreuer Eckart* [7, с. 98] – *вірний відданий друг, слуга*; *fern von Madrid* [11, с. 200] – *далеко від справжніх подій*.

Послаблення семантики, властивої власній назві як мовній одиниці здійснюється внаслідок введення інших компонентів, більш виразних у плані мотивації фразеологічного змісту. У фразеологічних одиницях такого типу мовне значення може абстрагуватися до невизначеного дейктичного «хтось». На вживання певних імен у процесі мовлення впливає ряд чинників: фонетичний, історичний та літературний чинники, а особливо чинник частотності вживання оніма. Наразі найбільш поширеними у сучасній німецькій мові у складі ФО є чоловічі імена *Hans*, *Heinrich*, *Peter*, *Oskar*, а також жіночі імена *Grete*, *Trine*, *Liese*. На символічному використанні цих власних імен базуються такі ФО: *Hans im Glück* – *щасливчик*; *dumme Triene* – *дурна жінка*; *frech wie Oskar* – *нахаба з нахаб*; *lahmer Heini* – *маруда, легкодуха людина*; *trockener Peter* – *сухар (про людину)*; *fliegendes Gretchen* – *розм. стюардеса*; *fleißiges Lieschen* – *старанна дівчина*.

В усіх розглянутих ФО власна назва має нульове значення, і все фразеологічне навантаження падає на інший компонент фразеологічної одиниці. Це можна пояснити тим, що слова-компоненти у складі фразеологізму семантично розчинені у його загальному значенні. Основними чинниками, які сприяють семантичному перетворенню власної назви у складі ФО є асоціації за *подібністю* та асоціації за *відмінністю*. На асоціаціях за подібністю базуються такі способи переосмислення як метафора та порівняння. Перенос здійснюється з **особи на предмет**: *die flotte Lotte* – *м'ясорубка, соковижималка*; *der alte Gottfried* – *домашня сукня*; з **особи на особу**: *dummer August* – *клоун, блазень*; *technischer Fritze* – *розм. техник*; з **неістоти на неістоту**: *schwedische Gardinen* – *в'язниця*; *Marathonverhandlungen* – *довготривалі, затяжні переговори*; з **істоти на особу**: *Schmusekatze* – *Цукор Медович, підлесник*.

Для метафори, як і для порівняння, міра подібності не є суттєвим фактором: аналогія може бути як поверховою, випадковою, так і глибокою.

Г.П. Манушкіна, наприклад, виділяє *вибіркову метафоризацію* і доводить це на прикладі оніма *Joseph*. Вона розглядає його як одиничний денотат у структурі ФО *der keusche Joseph*, де він реалізує лише одну ознаку «цнотливість». Якщо ж переосмислення охоплює весь зворот, то є підстави говорити про глобальну метафоризацію [12, с. 16]: *Sodom und Gomorra – розпуста, безлад, хаос*.

Якщо при метафоризації різні характеристики співвідносяться з власною назвою або її похідними, вміщуються в одному словесному знаку, то при порівнянні характеристика та її носій (узагальнений образ або знак-символ) представлені окремо: *arm wie Lazarus – бідний як церковна миша; alt wie Methusalem – старий як Мафусаїл, дуже старий, на схилі віку*.

Порівняння і метафора є потенційно співвідносними у плані мисленевого процесу: порівняння базується на метафорі, а метафора входить до складу порівняльної конструкції, впливаючи певним чином на її семантику. Основними критеріями їхнього розмежування, на думку вчених [13, с. 4-5], є: 1) порівняння має чітко окреслену структуру, метафора не підлягає точному компонентному аналізу; 2) результатом порівняння не є єдиний семантичний комплекс, процес метафоризації передбачає виникнення нового семантичного значення. Метафора є лаконічною і скорочує висловлювання, а порівняння поширює його.

В основі асоціації за суміжністю лежать такі способи переосмислення як метонімія та синекдоха. До ФО метонімічного характеру можемо віднести звороти, утворені шляхом перенесення імені особи на утворений нею предмет/ продукт: *einen Knigge verschaffen* – рекомендувати кому-небудь познайомитися з правилами хорошого тону. *A von Knigge* – автор відомої у свій час книги про правила хорошого тону (18 ст.); *keinen Duden im Blut haben* – писати з помилками. Маємо змогу виокремити декілька асоціативних ліній метонімічного фразетворення: **час**: *seit Adams Zeiten* – з часів Адама, з сивої давнини; **простір**: *j-n auf den Bocksberg wünschen* – послати кого-небудь до дідька; **дія, стан**: *den flotten Gustav haben* – евф. мати пронос.

У межах метонімічних зворотів виділяють синекдохічні ФО, семантика яких сформувалася з урахуванням кількісних співвідношень між тим, з чого переносять найменування і тим, на що його переносять. Пропонуємо найбільш поширені типи синекдохічних перенесень: **ціле – частина**: *schöder Mammon* – презреним метал (гроші, золото); частина – ціле: *Pegasus im Joche* – ярмо (про поезію, яка використовувалась не за призначенням); **антономастичний тип перенесень (власна назва – загальна назва)**: *Hans und Grete* – хлопець та дівчина.

Таким чином, суміжність відбивається як зв'язок – просторовий, часовий; різного роду логічна дотичність між поняттями предмета, ознаки, дії, стану, кількості, зв'язку, відношень, походження, незалежності і т.п.

Отже, функціонуючи у мовленні, власні назви мають потенційну властивість перетворюватися у загальні, що свідчить про безперервну еволюцію, властиву як усім словам мови, так і самій мовній системі загалом. Десемантизовані оніми мають багатий стилістичний потенціал. Вони реалізуються у вигляді контекстуальних значень та додаткових експресивних відтінків, які уможливають більш точну та образну характеристику позначуваного об'єкта, явища, або людини та виражають відношення мовця.

Література:

1. Аліференко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 135 с.
2. Охштат Р.І. Имя собственное как компонент фразеологической единицы и как самостоятельное слово. Труды Самаркандского ГУ им. А. Навои. Нов. Серия. Самарканд, 1972. 174 с.
3. Кравчук А.М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03. Л., 1999. 251 с.
4. Beyer H., Beyer A. Sprichwörterlexikon. Москва: Высшая школа, 1989. 392 с.
5. Кудіна О.Ф., Пророченко О.П. Перлини народної мудрості. Німецькі прислів'я та приказки. Вінниця: Нова книга, 2005. 319 с.
6. Röhrich H. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg; Basel; Wien: Herder/ Spektrum, 1995. in 5. Bänden. Bd. 1. 404 S.
7. Földes Cs. Antroponyme als Strukturkomponenten deutscher Phraseologismen// Zeitschrift für germanistische Linguistik/Hrsg. Von H. Henne. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1987. 19 S.
8. Щербань Н.П. Антропоніми у складі фразеологічних одиниць (на матеріалі сучасної української мови). Мовознавство. 1974. № 6. С. 74-76.
9. Магазинник Е.В. Поэтика собственных имен в русской классической литературе. Имя и подтекст. Самарканд, 1967. 200 с.
10. Мальцева Д.Г. Страноведение через фразеологизмы. М.: Высшая школа, 1991. 176 с.
11. Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik / Hrsg. und bearb. von G. Drosdowski, W. Scholze-Stubenrecht. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Duden Verlag, 1992. Bd.11. 846 S.
12. Манушкіна Г.П. Фразеологические единицы с компонентом «имя собственное» в современном английском языке: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. М., 1973. 29 с.
13. Найда А.М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Д., 2002. 19 с.

Анотація

**Г. ЛИСЕНКО, З. ЧЕПУРНА. ВЗАЄМОДІЯ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ
НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ З ОНОМАСТИКОНОМ**

У статті здійснена спроба вивчення взаємодії лексико-фразеологічного складу німецької та української мов з ономастикомом. Своєрідність досліджуваних у запропонованій статті фразеологічних одиниць полягає насамперед у дещо іншому механізмі фразеологізації у порівнянні з фразеологічними одиницями, які не містять ономастичного компонента, оскільки головна роль тут, безсумнівно, відведена онімам, які беруть участь у формуванні експресивно-емоційного забарвлення зворотів.

Ключові слова: ономастикон, фразеологізація, онім, власна назва, ойконім, метафора, порівняння.

Анотация

**Г. ЛЫСЕНКО, З. ЧЕПУРНАЯ. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА
НЕМЕЦКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ С ОНОМАСТИКОНОМ**

В статье предпринята попытка изучения взаимодействия лексико-фразеологического состава немецкого и украинского языков с ономастикомом. Свообразие исследуемых в предлагаемой статье фразеологических единиц заключается прежде всего в несколько ином механизме фразеологизации по сравнению с фразеологическими единицами, которые не содержат ономастического компонента, поскольку главная роль здесь, несомненно, отведена онимам, которые участвуют в формировании экспрессивно-эмоциональной окраски оборотов.

Ключевые слова: ономастикон, фразеологизация, оним, имя собственное, ойконим, метафора, сравнение.

Summary

**H. LISENKO, Z. CHEPURNA. INTERACTION OF THE LEXICO-PHRASEOLOGICAL COMPOSITION
OF GERMAN AND UKRAINIAN LANGUAGES WITH ONOMASTICON**

The article attempts to study the interaction of the lexical and phraseological composition of the German and Ukrainian languages with onomastics. The peculiarity of the phraseological units studied in the proposed article consists, first of all, in a somewhat different mechanism of phraseologization in comparison with phraseological units that do not contain an onomastic component, since the main role here undoubtedly is assigned to the people who participate in the formation of the expressive and emotional coloring of the turns.

Key words: onomastics, phraseology, onim, proper name, oikonym, metaphor, comparison.